

Оригинални научни рад
Чланак примљен 21. 02. 2003.
УДК: 341. 18(4:497.11) : 949.711+929

Михаило ВОЈВОДИЋ
Филозофски факултет
Београд

СТОЈАН НОВАКОВИЋ О БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕСУ*

О Берлинском конгресу изречене су до сада и у историографији и у публицистици многе оцене и све оне су једнодушне у томе да се ради о скупу европских државника чије су одлуке биле од пресудног значаја за Балканско полуострво. Разлике настају најчешће онда када се даје оцена о политици великих сила, утврђује улога њиховог присуства на Балкану и одмерава колико су и зашто оне доприносиле изигравању, кршењу или стварном спровођењу донесених одлука. Прве анализе Конгреса појавиле су се још 1878. године када су не само биле познате одлуке него и протоколи седница. Тада су се испољиле прве разлике, пре свега у вези са положајем и захтевима Русије, а највише због чињенице да је Аустро-Угарска окупацијом Босне и Херцеговине постала највећа сила на Балкану. О Конгресу и његовим одлукама писало се годинама, али су најозбиљнији коментари уследили поводом анексије Босне и Херцеговине 1908. године при чему је тај нови драстични корак најчешће повезиван са 1878. годином. А и после тога, због кризне ситуације на Балкану, због балканских ратова и погоршавања аустро-српских односа, непрекидно се наметала потреба да се у многим озбиљним радовима објасни балканска вертикала од 1878. године.

Стојан Новаковић, угледни српски научник и политичар, био је међу оним појединцима који су изнели своје виђење Конгреса и писали о последицама његових одлука. Међутим, ретко се може срести личност која је своје оцене износила скоро непрекидно и документовано, више деценија, све од времена када су велике силе, 1878. године, преузеле на себе резултате ратова на Балкану од 1876. до 1878. године. Новаковић је заправо скоро четрдесет

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Европски оквири српског националног препорода (1804-1918)*. (Ев. бр. 1435).

година био загладан у конгресне одлуке, па је и многе потоње догађаје објашњавао њиховим последицама. Чинио је то најпре као савременик и очевидац, учесник у ратним збивањима и као политички ангажована личност, која се наглашено залагала за остварење националних задатака Србије. Потом је Конгрес посматрао као члан владајуће партије напредњака која је, у кршењу неких конгресних одлука од стране суседних народа, видела озбиљну опасност по српске интересе. Као председник владе средином деведесетих година, када је српску политику окренуо ка Русији и издржао снажан притисак Аустро-Угарске, он је имао прилику да најбоље осети погубност оних одлука које су Аустро-Угарску учврстиле на Балкану. Током своје дуге дипломатске каријере када је, службујући у Цариграду и Петрограду упознао са стране деловање аустроугарске дипломатије и њене планове према Србији, имао је прилике да види последице конгресних одлука. Заоштравање односа између Србије и Аустро-Угарске отпочињањем царинског рата 1906. године дало му је прилику да укаже на то да су обавезе наметнуте Србији одлукама Берлинског конгреса биле основа за непрекидни притисак Беча на балканско становништво. А анексија Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске 1908. године подстакла га је да да једну широку оцену Берлинског конгреса као, по њему, генератора балканске кризе. То је истовремено био тренутак да укаже на потребу да се предочи свету да је српско питање, заправо најважније балканско питање, постало фитиљ будућег пожара, и то као последица чињенице што је свет мирно посматрао да се привремена окупација Босне и Херцеговине замени анексијом. Радило се - како је то увек истицао - о средишним територијама српског народа. Он је и после анексионе кризе, и у време балканских ратова, и све до почетка Првог светског рата, дизао глас у корист ослобођења српског народа и указивао на Аустро-Угарску као на највећег непријатеља. Берлински конгрес остао је за њега и тада један од узрока европских супротности, које су се на Балкану највише осећале.

Своја запажања о Берлинском конгресу, као и о прелиминарном Санстефанском миру, Новаковић је износио најпре у писмима, која је упућивао својим ученим пријатељима на страни, Валтзару Богишићу, Фрањи Рачком, Ватрославу Јагићу и др. у којима се уз подношење стручних мишљења и изражавања пријатељских речи, освртао на ситуацију и прилике у Србији. На одлуке Конгреса указивао је затим и у својим мемоарским скицама у којима је, осамдесетих година, забележио оцене о тешком међународном положају Србије после Конгреса. А у инструкцијама које је као председник владе и министар иностраних дела, средином деведесетих година, слао српским представницима на страни, а поводом притиска Аустро-Угарске на Србију, Новаковић је извориште свих недаћа са којима се борила Србија, у првом реду на спољнотрговинском плану, видео у политици Аустро-Угарске и обавезама наметнутим Србима на Берлинском конгресу. И у многим својим

дипломатским извештајима, као српски посланик у Цариграду од 1886. до 1891. и од 1897. до 1900. године, и у Петрограду од 1900. до 1905. године, Новаковић је изнео доста својих запажања о одлукама Берлинског конгреса видећи у њиховим последицама препреке својим дипломатским ангажовањима. По повратку из Петрограда 1905. године он је, под псеудонимом, објавио у новинама и часописима више занимљивих осврта о Бечком конгресу. А поводом анексионе кризе 1908/1909. године Новаковић је, у оценама које је изнео у неким својим скупштинским иступањима, интервјуима и чланцима дао једну скоро заокружену слику о последицама одлука Берлинског конгреса на Балкану и у Србији. Занимљиво је да се тада изречене оцене не косе са његовим ранијим оценама него их само развијају и употпуњују. Штавише, његова сазнања о Конгресу била су, у међувремену, употпуњена из неких радова који су се појавили и у Србији и на страни. Новаковић признаје да је на њега значајан утисак оставио рад који се појавио 1908. године у септембарским и новембарским свескама часописа *Revue de deux Monde*, чији је аутор био Gabriel Hanotaux који се у време Берлинског конгреса налазио на месту архивара у француском Министарству спољних послова.¹ Тај рад, који је имао критички приступ и према Србији и према Аустро-Угарској, одражавао је неутралну линију Француске и њене тежње за миром. Анализом тог рада коју је дао у једном свом чланку, Новаковић је показао да је у њему нашао потврду за своје ставове.² И у годинама после Анексионе кризе када је био окончан и царински рат, догодили се балкански ратови, а нарастала и озбиљна криза у Европи, Стојан Новаковић је увек имао мотива да се осврне на Берлински конгрес. У својим забелешкама оставио је о томе више краћих и ширих разматрања. Опасност од Аустро-Угарске, која се надвила над Србијом, била је за њега јак разлог да по ко зна који пут оцени карактер Берлинског конгреса као и да својим ранијим оценама дода по неку нову.

Прве Новаковићеве оцене о кризи 1875/1878. године, која је окончана Берлинским конгресом, проистекле су из његовог личног искуства односно непосредног учешћа у тадашњим збивањима и самосталног критичког односа и одличног запажања. Новаковић је на почетку босанскохерцеговачке кризе 1875. године био министар у влади Данила Стефановића и један од ретких чланова кабинета који је активно деловао у Босни и Херцеговини протурањем књига и потпомагањем транспорта добровољаца.³ Он је био један од ватрених присталица отпочињања опште ослободилачке борбе српског народа. Чини се да га је тај занос држао и онда када је Србија у лето 1876. године за-

¹ Вид. G.Hanotaux, *La guerre russo-turque et le congres de Berlin*, Bielefeld und Laeipzig 1921.

² К-н, *Балканско питање и Европа*, Недељни Преглед, бр. 18, 3. мај 1909, 273-275.

³ М. Војводић, *Национални радник*, Прилог политичкој биографији Стојана Новаковића, Стојану Новаковићу у спомен о осамдесетогодишњици смрти, Београд 1996, 67.

газила у рат са Турском.⁴ У време рата, налазећи се на месту професора Велике школе (од фебруара 1876), био је мобилисан и као већина српских професора примио се дужности у војној администрацији. Више месеци, у другој половини 1876. године, провео је као управник војног складишта у Мајданпеку, бринући се о храни за војску и о одашиљању војних транспорта. Његово расположење било је тада под јаким утиском кретања на српско-турском ратишту.⁵ Крај ратовања, почетком 1878. године, дочекао је видно нерасположен. У писмима које је слао својим пријатељима сликао је тамним бојама стање у Србији. Рат је добро послужио механцијама и трговцима а "до кости је исцедио чиновнике и сељаке", писао је Богишићу.⁶ У својим тада забележеним запажањима наглашено је говорио о политичком и интелектуалном хаосу који влада у Србији. Томе су се врло брзо придружиле и његове суморне оцене о спољно-политичком положају Србије и судбини ратних резултата. Није му било право што се Русија и остале силе нису залагале да се у исту раван ставе Босна и Херцеговина и Бугарска. Санстефански мир га је због тога огорчио. Балканским учесницима рата, Србији и Црној Гори, нудили су се добици "у обрнутој сразмери прегнућу и жртвама које су поднеле" - говорио је.⁷ А на вест о одлукама Берлинског конгреса реаговао је оценом да су се политичке ствари за Србију завршиле "врло траљаво".⁸

Из првих опрезних, али и неповољних Новаковићевих оцена ратне кризе на Балкану 1876/1878. године могли су се наслутити и "главни кривци" за њен исход. Нису, по њему, једино велике силе биле одговорне за то што је Србија осим независности добила проширење само у делу територија које је њена војска ослободила, што је од стране Русије фаворизована Бугарска и што је Аустро-Угарска уласком у Босну и Херцеговину поткопала дуго неговане наде да ће напослетку стићи ослобођење тамошњем српском народу. Из његових речи, које је о томе изнео, произилази да су највећи "кривци" били унутрашње прилике у Србији. "Главно зло које нас гризе је унутрашње", писао је он још у децембру 1876. године свом пријатељу Фрањи Рачком.⁹ У неким својим тадашњим оценама он спомиње као негативни фактор доста затегнуте односе Србије са Русијом, а затим и антагонизме међу балканским народима, посебно у српско-хрватским односима.¹⁰ Зато се одмах после Бер-

⁴ В. Јагић, *Спомени мојега живота I* (1838-1880), Београд 1930, 294; В. Новак, *Српски научници и књижевници у преписци с Фрањом Рачком*, Београд 1964, 90.

⁵ Б. Недељковић, *Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богишића*, Београд 1968, 88, 90; В. Јагић, *op. cit.*, 361; В. Новак, *op. cit.*, 91, 93, 95.

⁶ Б. Недељковић, *op. cit.*, 91.

⁷ В. Новак, *op. cit.*, 98, 100-101, 104-105; Б. Недељковић, *op. cit.*, 108.

⁸ В. Јагић, *op. cit.*, 365.

⁹ В. Новак, *op. cit.*, 95.

¹⁰ В. Јагић, *op. cit.*, 323; В. Новак, *op. cit.*, 98, 101; Б. Недељковић, *op. cit.*, 116-120.

линског конгреса залагао да се што пре у новој Србији донесе устав, као и то да се поправе спољнополитички односи укључујући и оне са Русијом.¹¹

Из Новаковићевих мемоарских забелешки насталих осамдесетих година, о пловдивском преврату, бугарском уједињењу и српско-бугарском рату 1885. године, виде се и његове нешто продубљеније оцене о Берлинском конгресу. Тада су, у ствари, проистекли први Новаковићеви покушаји да направи извесну анализу последица Берлинског конгреса, а посебно да проговори о поожају Србије на Балкану. Српско-бугарски рат 1885. године, по његовом мишљењу, показао је да је Берлински конгрес желео да одржи Турску путем равнотеже балканских држава али да је заправо, због ње, подстакао њихову међусобну суревњивост. Зато су некадашњу политику кнеза Михаила, политику приближавања балканских држава и народа заменили, после Конгреса, нетрпељивости и шовинизми.¹² Србија је, наиме, од тада морала да промени главни правац својих спољнополитичких задатака, тј. да се уместо ка Босни окрене ка Старој Србији и Македонији, а тамо су је сачекале Бугарска и Грчка са својим сличним претензијама.

Новаковић се и као председник српске владе и министар иностраних дела 1896. године, у неким својим оценама вратио питању бугарског уједињења да би се с тим у вези опет дотакао Берлинског конгреса. Оценивши тада у једном циркулару, који је упутио српским посланицима на страни да је уједињење Бугарске била прва озбиљна ревизија Берлинског конгреса, он је указао на опасне последице тенденција у вези са одлукама Берлинског конгреса. Једностраним мењањем Берлинског уговора могу се служити и други а то значи да постоји озбиљна опасност да дође до анексије Босне и Херцеговине. Зато је озбиљно упозорио да би свака промена Берлинског уговора реметила постојеће односе на Балканском полуострву. Новаковић се, тада, први пут заложиио да се у циљу избегавања опасних непријатности до којих може да доведе делимична ревизија конгресних одлука, спроведе целокупна ревизија Берлинског уговора.¹³

Супротности које су у значајној мери ојачале у односима међу балканским државама у последњој деценији XIX и на почетку XX века, услед њиховог сукобљавања око Македоније и делова Старе Србије, створиле су проблем којим се Стојан Новаковић озбиљно позабавио као дипломата, државник и национални радник. У жељи да одгонетне начине превазилажења тешкоћа у њиховим односима он се опет свесно враћао Берлинском конгресу налазећи у његовим одлукама семе раздора које је било посејано. Као одличном по-

¹¹ В. Јагић, *op. cit.*, 365-369.

¹² С. Новаковић, *Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885-1886*, Годишњица Николе Чупића XXVII, Београд 1908.

¹³ Архив Србије (= АС), Министарство иностраних дела (= МИД), Политичко одељење (= ПО), 1896, фасц. V, дос I, Пов. Бр. 1368, С. Новаковић, *Српским посланицима на страни*, Београд 26. јула 1896.

знаваоцу балканске историје било му је јасно да су се балканске државе уместо да се удружују пред опасношћу од Аустро-Угарске и Турске, нашле у истом положају као и пред доласком Турака на Балкан. Два нова претедента која су закорачила на балканско тло, Аустро-Угарска (у Босну и Херцеговину) и Русија (као заштитник Бугарске), не само да нису биле спремне да помогну националну политику балканских држава него су више желеле да допринесу њиховом раздвајању. То је умањило изгледе да ће на Балкану преовладати идеја ослобођења или да ће се њени моћни противници повући пред балканским национализмима. Српски интереси оштећени на Берлинском конгресу излагали су се опасности да све мање буду заштићени. Срби су, каже Новаковић, били свесни да је стварањем Бугарске истовремено почео и процес њеног ширења према југу о чему је сведочила активност Егзархије као неке врсте центра за бугарску пропаганду у Турској. То се отворено показало у рату 1885. године којом приликом су, по његовом мишљењу, дефинитивно утврђене неправде које је Берлински конгрес нанео Србима.¹⁴

С обзиром на то да је деведесетих година било озбиљно покренуто питање реформи да би се поправило стање у Македонији Новаковић је, подстакнут тиме, пажљиво пратио бугарско-српске односе у светлу вероватног јачања улоге великих сила на Балкану, као и могућих озбиљних последица које би могле проистећи у читавом европском делу Турске. Бугари су 1891. године започели снажну пропагандну акцију у Македонији која је, на терену, довела до сукоба са приврженицима Србије. У лето 1895. године Бугарска је била спремна и да изазове неку врсту устанка својих тамошњих присталица а то је једва било избегнуто. Лако се, међутим, тада могло догодити да и Србија предузме одговарајуће мере што би озбиљно запретило српско-бугарским односима. По мишљењу Стојана Новаковића свако понављање ратних операција на Балкану било је опасно и за српски народ и за Србију. Српски народ је, каже он, због својих ослободилачких тежњи 1876/1878. године доживео судбину Пољске, а истовремено је у новоствореној бугарској држави добио озбиљног супарника.¹⁵ Било је очигледно да је та нова балканска држава почела да спроводи све живљу активност на македонском делу турске територије при чему се чинило да у томе има подршку Русије. Међутим, у спровођењу сличне политике у тим областима Турске Србија је остала без подршке. Уочи отпочињања новог таласа српско-бугарског сукобљавања у Македонији, 1898. године, Стојан Новаковић, тада српски посланик у Цариграду, због тога се пожалио тамошњем руском амбасадору да Србија не сме "преко Дрине" због Аустро-Угарске, да не може "у Македонију", јер Руси држе

¹⁴ Шар-Планинац, грчке мисли о етнографији Балканског Полуострва, Отаџбина, XXVI (1890), 606-619.

¹⁵ С. Новаковић, Балканска питања и мање историјске белешке о Балканском Полуострву 1886-1905, Београд 1906, 495-496.

страну Бугарима, па је тако српски народ доспео у тешку ситуацију да са њим се поступа као да је пред светом нешто згрешио.¹⁶

Године 1901. отпочела је јача активност Бугара у Македонији с циљем да се изнуди увођење аутономије. То је довело и до већих сукоба са српским присталицама у Македонији што се наставило и током 1902. године. Све више је, због тога, било захтева да се нешто предузме како би се смирило стање а и све снажнији је био глас да би требало испунити 23. чл. Берлинског уговора, који је предвиђао спровођење реформи у том делу Турске. Стојан Новаковић, налазећи се у то време на месту српског посланика у Петрограду, указивао је руској влади на то да такве реформе не би требало да буду награда бугарским претензијама и стављао јој је до знања да би их требало спровести и у другим деловима Турске, пре свега у Старој Србији, где је српско становништво доста страдало од Албанаца и мера турских власти.¹⁷

Пошто је у лето 1903. године плануо устанак у Македонији, који је од стране Турака био угушен, велике силе су се после састанка царева Николе и Франца Јозефа у Мирцштегу определиле за један пројекат реформи, који је требало одмах почети спроводити како би се ублажиле напетости на том делу Балкана. Док су се о томе водили преговори, Новаковић је упозоравао српску владу да би Србија у свему требало да се држи неутрално и резервисано како не би поновила грешку из 1876. године. "Као што је незгодно кретање српског питања у 1876. години, довело Аустријанце у Босну и Херцеговину, бојати се да незгодно дражење и Турске и Великих Сила у македонском заплету не изазове штогод веома штетно по националне балканске интересе", написао је у новембру 1903. године.¹⁸ Сличне савете Новаковић је давао влади и онда пошто су Русија и Аустро-Угарска у фебруару 1904. године завршиле пројекат реформи у Турској после чега су као мандатори европских сила требало и највише да брину за његово спровођење. Српбу српске владе због тога што је из руско-аустријског плана био искључен западни део косовског вилајета, где је српско становништво било угрожено и од Албанаца и од турских власти, Новаковић је настојао да ублажи порукама у којима је препоручивао да треба заузето опрезно држање како се не би учинило нешто непромишљено као 1876. године, јер би још једна "онаква погрешка" скупо коштала српски народ.¹⁹ У вези са тим он је указивао на спорну

¹⁶ АС, МИД, Политичко-просветно одељење (= ППО), 1898, фасц. VII, ред 177, ПП Бр. 159, С. Новаковић - В. Ђорђевићу, Цариград 16. јануара 1898.

¹⁷ АС, МИД, ПО, 1901, фасц. III, дос. IV, Пов. Бр. 716, С. Новаковић - М. Вујићу, Петроград 14. марта 1901.

¹⁸ АС, МИД, 1903, ПО, фасц. VI, дос. VI, Пов. Бр. 2035, С. Новаковић - А. Николићу, Петроград 12. новембра 1903.

¹⁹ АС, МИД, ПО, 1904, фасц. VI, дос. VII, Пов. Бр. 383, С. Новаковић - Н. Пашићу, Петроград 29. фебруара 1904.

чињеницу да је Аустро-Угарска 1878. године добила право да њени официри могу руководити умиревањем стања у областима суседним Босни и Херцеговини и Новопазарском санџаку. А то значи у оним деловима Турске за које је била заинтересована.²⁰ Без обзира на карактер и домете реформне акције било је, према Новаковићевој оцени, очигледно да велике силе неће допустити да балканске државе контролишу процес распадања Турске и искористе га за себе. А то је у ствари, било оно са чиме нису рачунали Срби 1876. године тј. да ће велике силе супротно тежњама балканских народа унутрашњим реформама одржавати Турску.²¹

Реформе које су велике силе почеле да спроводе 1904. године у Македонији и мањем делу Старе Србије, а које ни издалека нису доносиле обећаване резултате, подстакле су Стојана Новаковића да се у јавности појави са оценама о опасном јачању места и улоге Аустро-Угарске на Балкану и да све то повеже са одлукама Берлинског конгреса. Пошто се вратио из Петрограда 1905. године, он се уочи почетка царинског рата између Аустро-Угарске и Србије 1906. године, а истовремено када се чинило да су велике силе нешто живље кренуле са реформама - почео оглашавати у листу Видело чланцима потписаним псеудонимом Dardanus. Чињеница да је Аустро-Угарска успела да западни део Косовског вилајета, насељеног у знатној мери албанским становништвом измешаним са српским, изузме из реформног плана великих сила, био је за њега сигуран знак да се она почиње озбиљно ширити према југу. С обзиром на то да је у томе видео, пре свега континуитет политике која је демонстрирана на Берлинском конгресу, он се поново, али са наглашеном оптужбом, осврнуо на значај тога Конгреса за српски народ. Тај скуп, како се тада изразио био је један велики антислоенски међународни ареопаг "који је ломео одредбе Сан-Стефанског руско-турског мира као трулу врбовину" и својим одлукама, а пре свега оном о окупацији Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, спречио је да се успостави непрекинути низ словенских држава на северу Балканског полуострва. Српски народ је - каже Новаковић - пресечен на две половине као знак неповерења западног света према њему. Босна и Херцеговина - "Тоскана српског језика", добила је јаку аустроугарску власт а Србији је, како је нагласио, затворен природни излазак на море. Мислио је на пут преко Подриња и Требиња. То је, по њему, била казна српском народу за његов покушај да устанком и ратовима дође до свог ослобођења и уједињења. Берлинско-лондонска теорија слична оној из 1878. године - закључује Новаковић - шири

²⁰ АС, МИД, ППО, 1904, ред 93, П. П. Бр. 664, С. Новаковић - Н. Пашићу, Петроград 12. фебуара 1904; исто, ПО, 1904, фасц. VI, дос. VIII, Пов. Бр. 536, С. Новаковић - Н. Пашићу, Петроград 18. марта 1904.

²¹ АС, МИД, ПО, 1905, фасц. I, дос. V, Пов. Бр. 422, С. Новаковић - Н. Пашићу, Београд 8. марта 1905.

се и почетком XX века у смислу да је и Косовски вилајет у аустријској сфери што значи да цео западни део Балкана долази под чврсту контролу Беча.²²

Анексија Босне и Херцеговине била је снажан подстицај Новаковићу да се поново врати Берлинском конгресу и размотри његове одлуке. Прошло је било три деценије од Конгреса, тако да су се могле сагледати све његове крупне последице и недаће које су стигле Србију, као и путеви којима су Србија и српски народ могли да нађу излаз. Новаковић је то учинио овога пута у више својих радова, интервјуа и говора, студиозно и промишљено, настојећи, пре свега, да да своје тумачење будућег решења српског питања као најкомплицованијег балканског проблема. Драстични корак Аустро-Угарске у вези са Босном и Херцеговином 1908. године натерао га је заправо, сада, да се у својим оценама доста бави и политиком Беча и решењима које би требало да нађу српски народ и Србија. Желео је, међутим, да опет у свему томе сагледа праву улогу Берлинског конгреса што му се опет чинило неопходним за разумевање процеса на Балкану. И овога пута хтео је да понови неке раније оцене, али и да се појави са тумачењима у којима би били садржани и предлози о томе како да се Србија и српски народ заштите од будућих намера Аустро-Угарске. Враћајући се дакле Берлинском конгресу и добицима које је тада за себе испословала Аустро-Угарска, Новаковић је овога пута пошао од оцене да је та сила у својој све наглашенијој балканској политици од 1871. године, у ствари, припремила и потпомагала устанак који је 1875 године почео у Босни и Херцеговини да би, затим, у Берлину, купила главне згодитке.²³ Конгрес је у првом реду задовољио њу док је, каже Новаковић, српски народ био тада распарчан и убудуће онемогућен у јединственом наступу.²⁴ Аустро-Угарској је тиме омогућено да убудуће утиче на то да се даља деоба Турске врши без балканских хришћанских држава.²⁵ У плану Берлинског конгреса је, по речима Новаковића, било и то да се Србији да формална независност, али да она заправо буде проста играчка у рукама Аустро-Угарске.²⁶ За овај закључак он је, и као министар, дипломата и политичар, већ био сакупио довољно чињеница. Уосталом, на основу искустава која су се стекла у последњих тридесет година могло се са сигурношћу тврдити да је Аустро-Угарска кренула 1878. године да од Србије начини своју економску област.

²² Dardanus, *Новопазарски Санџак*, Видело, Бр. 11, Београд, 14. априла 1906; Dardanus, *Економска независност*, Видело, Бр. 38, 16. маја 1906.

²³ Dardanus, *Балканско Полуострво и Средња Африка*, Недељни Преглед, Бр. 35, 14. децембра 1908.

²⁴ Босна и Херцеговина у Народној Скупштини Краљевине Србије на састанцима 29. септембра, 20. и 21. децембра 1908. год., Београд 1909, 29.

²⁵ АС, Фонд Стојана Новаковића, Бр. 28, Забелешка Стојана Новаковића.

²⁶ Босна и Херцеговина у Народној Скупштини Краљевине Србије, 32-33.

Србија је, према томе, Берлински конгрес доживела као тежак камен који је на њу пао и спотицао је на сваком кораку. Међутим, према оцени Новаковића, Аустро-Угарска није потом само економски потчињавала Србију него се дубоко умешала и у њене унутрашње прилике подстичући партијску заслепљеност, тврдоглавост, наивно понашање српске званичне политике према Европи и др.²⁷ Ово је била тешка оптужба човека који је своју каријеру у Србији, после 1878. године, градио као присталица странке које се сматрала аустрофилском. Али, најважније од свега било је за Србију, по Новаковићу, то што је Берлински конгрес био основа њеног будућег међународног положаја. Конгрес је, заправо, признао Србији независност, али је то учинио под погодбом. Није се само радило о успостављању специјалних односа Србије са Аустро-Угарском, односно о њеној будућој спољнополитичкој оријентацији него се и тицало ограничења њених спољнополитичких циљева. А то је озбиљно погађало њене националне задатке који су, наравно, били усмерени ка европској Турској. Јасно се - каже Новаковић - на Конгресу показало да су из сваке будуће деобе Турске и њеног наслеђа у Европи биле искључене балканске хришћанске државе.²⁸

У својим текстовима из 1908. и 1909. године Новаковић се доста бавио и питањем Босне и Херцеговине као примером кршења Берлинског уговора. Аустро-Угарска се наиме сурово поиграла са својим обећањем, датим од стране њених делегата на Берлинском конгресу, да ће окупација тих територија бити привремена. Новаковић је на то драматично указао најпре у својим тадашњим говорима. Вести о томе да ће се можда поводом проглашења анексије расправљати о томе на некој међународној конференцији подстакли су га, међутим, да много темељније разради идеју ревизије одлуке Конгреса. Овога пута желео је да посебно размотри питање евентуалне територијалне компензације Србији и Црној Гори. О томе је сачинио и један мемоар у коме је био предвиђен излазак Србије на море преко Подриња и Требиња јер му се чинило да би то Србију извукло из обруча који јој је Берлинским конгресом наметнут.²⁹ Споразум Аустро-Угарске и Турске о Босни и Херцеговини, који је 1909. године уследио, развејао је међутим, нада да ће се у вези са компензацијама нешто учинити, али је то истовремено значило да би Србија морала направити неку нову стратегију. "Није могуће Србији опстати без Босне и Херцеговине нити се у Босни и Херцеговини може утврдити туђа власт док је Србије"³⁰, био је његов закључак.

²⁷ Dardanus, *Балканска питања и Европа*, Недељни Преглед, Бр. 24, 28. септембра 1908.

²⁸ АС, Фонд Стојана Новаковића, Бр. 28, Забелешка Стојана Новаковића.

²⁹ АС, МИД, ПО, 1908, фасц. III, дос. VIII, Пов. Бр. 3687, С. Новаковић - П. Велимировићу, Цариград 8. новембра 1808 (прилог).

³⁰ Dardanus, *Српско питање*, Недељни Преглед, бр. 1, 4. јануара 1909.

Новаковић је у својим говорима и радовима из времена Анексионе кризе сачинио читав један програм везан за будућност Србије и српског народа. То је требало да буде програм ослобођења и уједињења који би се остваривао у етапама. Није то био никакав ратни програм. Искуство из кризе 1875/1878. било је исувише болно. Србија и српски народ су тада пошли у рат па их је Европа гурнула у наручје Аустријанцима. Рат се, каже Новаковић, мора заправо водити слогом, српском слогом, јер би се тиме извојевала морална победа, а добио би се рат који штети непријатељу и омета његове планове. Уколико би се поново нешто чинило оружјем то би само користило Аустро-Угарској. Тај недостатак, тврдио је, који је увек био присутан у свести српског народа, могао се савладати културом. Свему томе он је додао још и потребу за мудрошћу. Треба знати када треба утишати узбуђени свет, опомињале су његове речи.³¹

Кључно место у том програму Новаковић је дакле дао српском питању. Опомене из година кризе 1875/1878. биле су за њега значајне и незанемарљиве. Анализе које је направио, показале су му да је српско питање 1875. године отворила Аустро-Угарска, јер је њој требало да се замути босанско-херцеговачка ситуација.³² Србија је тада мислила да ће српско питање решити али се показало да је уместо тога уследило споразумевање Русије и Аустро-Угарске. И све је пало у воду. Зато, по њему, треба другачије прићи српском питању, посматрати га као духовно уједињење српског народа, као питање уједињења мирним средствима тј. путем просвете и културе, а свету га треба предочити као питање народног и природног права.³³ То, међутим, није значило да је Новаковић одустао од војних решења. Међу његовим предлозима били су и неки који су га учинили весником будућег балканског рата, јер је споменуо и потребу о враћању идејама кнеза Михаила и његовог рада на балканском савезу.³⁴

Својих тумачења Берлинског конгреса и предлога о томе куда да иду Србија и српски народ Новаковић се држао и свих наредних година до Првог светског рата. У неким иступањима у Скупштини, уочи балканских ратова, као и у неким својим чланцима, он је, смело гледајући напред, и како то неки рекоше младалачким жаром, образлагао своје визије и бранио своја

³¹ Dardanus, *Балканско Полуострво и Средња Африка*; Недељни Преглед, Бр. 35, 14. децембра 1908; *Ликвидација Турске*, Недељни Преглед, Бр. 13, 13. јула 1908; С. Новаковић, *Најновија балканска криза и српско питање*, Београд 1910, 32; Недељни преглед, Бр. 8, 116.

³² АС, Фонд Стојана Новаковића, Бр. 29, Забелешка Стојана Новаковића; Dardanus, *Балканско Полуострво и Средња Африка*, Недељни Преглед, Бр. 35, 14. децембра 1908.

³³ С. Новаковић, *Најновија балканска криза и српско питање*, 72, 96-99.

³⁴ Босна и Херцеговина у Народној Скупштини Краљевине Србије, 33-34.

уверења у вези са будућношћу Србије и српског народа. Из свега се могло закључити како жеди да се Србија што пре ослободи проклетства Берлинског конгреса.³⁵ Био је окренут будућности, али и непрекидно загладан у последње деценије које су за њим остале. Увек му је била на памети голгота кроз коју су Србија и српски народ прошли од 1875. године, али је сматрао да би то требало да буде незаобилазно искуство и, пре свега, озбиљна опомена. Ослобођење и уједињење српског народа изгледало је онда као свршена ствар, али је све испало другачије. Конгрес је превасходно задовољио аспирације великих сила док је Србија прошла да не може бити горе. Иако су од тада Срби мислили само на ревизију Берлинског уговора, како би се неправда исправила, показало се да су 1908. године они били од тога даље него икада. Велике силе су тада поново решиле босанско питање на штету Срба. Анексија је, заправо, оповргла све наде да ће се силе моћи променити. Новаковић је једном приликом, 1908. године, написао и ове речи: “Да је ма ко знао што Србе чека после рата за ослобођење 1876-1878. године, не би се почињао ни 1875. буне у Босни и Херцеговини, ни 1976. рата с Турском.”³⁶ Такво осећање само га је још више учврстило у уверењу да треба тражити одговарајуће форме приласку решавања српског питања. То су поткрепили и све учесталији гласови о томе да ће се Аустро-Угарска чврсто држати сфере својих интереса на западном делу Балкана и да силе неће дозволити Србији нити иједној балканској земљи да се прошири приликом евентуалног распада Турске. Штавише, италијанско-турски рат 1911. године речито му је показао да се деоба Турске врши уз искључење балканских држава.³⁷ Управо због свега тога он се јавно, управо на седници Народне Скупштине, залагао за то да се Србија окрене балканском савезу, на тај начин се реши источно питање и, при том се, знатан део српског становништва доведе у оквире српске државе. Непосредно уочи Балканског рата, у октобру 1912. године, Новаковић ће са говорнице Скупштине исказати веру у то да ће нови савез повести Србију и српски народ “бољој будућности”.³⁸ Тиме би се, био је дубоко уверен, исправила и велика неправда коју је Берлински конгрес нанео Србији и српском народу.

³⁵ Захтев Аустро-Угарске, изнет на конференцији Амбасаде у Лондону 1912. да у будућу Албанију уђу Призрен, Ђаковица и Беч, Стојан Новаковић је објаснио намером да се “по идеји Берлинског конгреса опет створи баријера међу Србијом и Црном Гором”. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, V, 3, Београд 1996, док. бр. 496, 500.

³⁶ Dardanus, *Балканско Полуострво и Средња Африка*, Недељни Преглед, Бр. 35, 14. децембра 1908.

³⁷ АС, Фонд Стојана Новаковића, Бр. 28, Забелешка Стојана Новаковића.

³⁸ Народна Скупштина у ванредном сазиву, Београд 1913, 11.

Mihailo Vojvodić

Stojan Novaković about the Congress of Berlin

Summary

Stojan Novaković adhered to his interpretations of the Congress of Berlin and the future of Serbia and Serbian people, until the beginning of the First World War. In some speeches in the Assembly, on the eve of the Balkan wars, as well as in some of his articles, he, daringly looking ahead and full of youthful zeal, explained his visions and defended his convictions about the future of Serbia and the Serbian people. It could be concluded all he wanted was to free Serbia from the damnation of the Congress of Berlin. He was turned to the future, but constantly looking in the past decades. He was still aware of the Golgotha of Serbia and the Serbian people from 1875, but he considered it an unavoidable experience and, at the first place, a serious warning. Liberation and unification of the Serbian people seemed to be finished, but it came out in a different way. Congress primarily fulfilled aspirations of the great powers, while Serbia had the worst possible times. Although Serbs thought only of revision of the Congress of Berlin, to correct the injustice, it came out that in 1908, they were the farthest from it than ever. The Great Powers solved the Bosnian question on the account of the Serbs. Annexation refuted all hopes that the powers could change. Novaković wrote these words on one occasion in 1908: "If anyone knew what awaited Serbs after the war for liberation 1876-1878, they would never have started the uprisings in Bosnia in 1875, and a war with Turkey in 1876. Such a feeling only strengthened their conviction that another forms of solution of Serbian question should be sought. It was supported by more and more frequent voices saying that Austria-Hungary was to hold strongly spheres of the interest in the Western part of the Balkans and that the powers would not allow Serbia, nor any other Balkan state to widen its territories on the account of a possible dissolution of Turkey. Moreover, Italian-Turkish war of 1911 showed that the division of Turkey was to be completed excluding the Balkan states. It was on that very occasion when he addressed the National Assembly and spoke in favor of the Balkan Union, and thus solving of the Eastern question, and include a considerable part of the Serbian people into the Serbian state. On the eve of the Balkan war, in October 1912, Novaković would from the Assembly's speakers' platform show the belief that the new alliance will take Serbia and the Serbian people to the "better future". He was deeply convinced that it would correct a great injustice made by the Congress of Berlin to Serbia and the Serbian people.